

René Nyberg

VIIMANE RONG MOSKVASSE

Soome keelest tõlkinud Piret Saluri

Originaali tiitel:

Viimeinen juna Moskovaan

René Nyberg, 2015

Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki

Toimetanud Kai Nurmik

Kujundanud Kaspar Ehlvest

Küljendanud Erje Hakman

Konsultant Andres Adamson

Aleksandr Kušneri luuletuse „Apollo lumes“ on tõlkinud Leelo Tungal.

Raamatu väljaandmist on toetanud Soome Kirjanduse Teabekeskus FILI.

Esikaanel: Mascha pulmapilt, 1938.

Tagakaanel: Lena Shatzky ja René Nyberg Helsingis, 2014.

Copyright © René Nyberg 2015

Tõlge eesti keelde © Piret Saluri ja kirjastus Argo, 2017

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-527-96-0

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Pühendan selle raamatu oma vaprale emale,
tema hakkajale täditütrele
ja isale, kes ema armastas.

SISUKORD

Meie perekonna saladus	9
Esimese astme segavereline	14
Saksa kool	18
„Ema juut, aga käinud saksa koolis“	24
Aumõrv 1930. aastate Helsingis	27
Sisseelamine Soome ühiskonda	40
Maailma suurim juudi riik	44
Kolm paradiisi ja üks põrgu	54
Läti Venemaa ja Saksamaa haardes	59
„Me oleme Saksa okupatsioonist ennegi eluga välja tulnud“	73
„Mida teadsid nemad sellest, mis toimub Nõukogude Liidus?“	84
Sügavale tagalasse	87
Tagasitulek tühja Riiga	93
Spordipoliitika ja sõit Riiga	106
<i>A Meshugene Land</i>	122
Levanti	135
Hüvitis millegi eest, mida ei saa hüvitada	139
Restitutsioon	146
Ringid löikuvad ja sulguvad	149
Aleksandr Kušner. Apollo lumes	157
Raamatu taust	159
Viited	164
Isikunimede register	178

MEIE PEREKONNA SALADUS

Olin gümnaasiumiõpilane või ehk natuke noorem, kui leidsin vanemate raamaturiulist Adolf Hitleri rootsi keelde tõlgitud „Min kamp’i“. Hakkasin lehitsema ja hämmastusin. Raamatu tiitellehel soovib ema isale huvipakkuvat lugemist – 1941. aastal. Näitasin raamatut jahmunult emale, kes silmanähtavalt tujust ära läks. Mida võis minu mittepoliitiline ema küll mõelda, kui Jätkusõja alguses need sõnad kirjutas. Mis liigatas tema peas, kui poeg asja meelde tuletas? Kui palju hiljem raamatule uuesti pilgu heitsin, siis nägin, et tiitelleht on kadunud. Ma ei lugenud raamatut tollal ja ka hiljem mitte.

Emajuudi päritolu oli meie pere saladus. Kõrvalistele sellest ei räägitud. Olin murdeas, kui vanemad mulle seda ütlesid. Läks aega, enne kui oskasin uut teadmist mõista ja ema loost aru saada. Abielu minu isaga oli tähendanud talle täielikku suhete katkemist oma perekonnaga. Kui jutustasin oma tulevasele naisele, Põhja-Pohjanmaalt pärit Kaisale ema taustast, siis ütles ta vaid, et ei olnud juutidega kunagi kokku puutunud, kuigi oli algkoolist peale pealinnas elanud.

Meie lapsepõlvkodu oli kakskeelne. Mu õde ja mina rääkisime isaga soome keelt ja emaga aastate kuludes lõpuks üha rohkem rootsi keelt. Ema tahtis igapidi kaasa aidata, et õpiksime soome keelt, aga ema vead soome keeles segasid mind ja murdeas läksin üle rootsi keelele.

Minu vanemate keel oli rootsi keel. Mu isa oli tüüpiline kakskeelne Helsingi poiss, kes oli rääkinud oma Heinolast pärit emaga soome keelt ja Karjaast pärit isaga rootsi keelt. Ta oli käinud rootsikeelses koolis. Kui raamatukogust seiklusjutte laenasin, siis soovis ema, et pool raamatutest on rootsikeelsed, mis ei valmistanud mulle raskusi, vastupidi, valik oli suurem.

Rootsi keele kindel positsioon ema peres tuli sellest, et tema ema oli kasvanud Vaasas. Ema ja tema õde olid käinud rootsikeelses koolis Svenska Privata Läroverket för flickor (Laurellska skolan), kuhu ta oli kirja pandud eesnimega Fanny, millest sai nagu iseenesest tema teine eesnimi ja hiljem ta ainus nimi. Vennad aga käisid juudi ühiskoolis. Ema kodune keel oli rootsi keel, aga pere teine keel oli jidiš, mida juudid sõjaeelses Helsingis veel enamasti rääkisid.

Minu ema jidiš, kui seda kunagi üldse oli, jäi vanasse perekonda ja mattus lõpuks saksa keele alla. Ma ei mäleta, et oleksin kunagi kuulnud, et ta seda räägib või sellele vähemalt viitab. Rootsi keel oli kultuurkeel ja Soome juutide assimileerumise keel kuni sõja-aastateni välja, mil ülevõimu sai soome keel. Soome keelevõitluse kõrvaltulemusena vahetus juudi kooli – kus ema peres käisid vaid poisid – keel juba 1931. aastal soome keeleks. Koolivõimud kinnitasid tollal, et nemad enam „vähemuse vähemust“ ei toeta.

Aktiivselt soome keelt kasutama õppis ema alles sõja ajal, kui teenis vabatahtlikuna sõjaväehospitalis. Sõdurid naersid ta veidrate vigade üle – prillid olid „drillid“ ja huulepulk „pulgahuul“ – ja vaene ema ei saanud omakorda poiste murdest aru.

Emajaoks kristalliseerus soome keele oskamise tähendus sõjaaja kogemuses. See oli temale võtmekogemus ja tähtis osa tema kohanemisest Soome ühiskonnaga. Ema ei pidanud end soomerootslaseks selle traditsioonilises *ankdammen*-tähenduses, kuigi tegutses pensiponipõlves aktiivselt Martta organisatsioonis. Helsingi miljöo eeldas nüanssides delikaatsust. Siin avaldus, küll teadvustamatult,

ema juudi taust. Lahkulöömine vanast keskkonnast tähendas uut, teist assimileerumist, seekord abikaasa maailma. Nõnda tuli osata ja rääkida soome keelt, ja nõnda pidid ka tema lapsed korralikult soome keelt rääkima. Ühtaegu seletab see, miks ei saanud rootsi keelest minule ja minu õele „emakeelt“, kuigi meie kasvukeskkond Taga-Töölös oli täiesti kakskeelne. Tehniliselt otsustati asi saksa kooli kolmandas klassis, kui lapsed jagati soome- ja rootsikeelse-tesse rühmadesse. Mind pandi soomekeelsesse rühma, kuigi oleksin tahtnud koos oma parima sõbra Gerd Weckströmiga rootsikeelsesse minna.

Meie vanaema, kes oli meile „Bobe“ (jidiši keeles „vanaema“), käis mehe eest salaja meie pool ning kutsus meid jidiši keeles „main goldele“ (mu kullake) ja tegi õele kaelas oleva risti pärast märkusi. Üks mu varasemaid mäluvilte on seotud Helsingi olümpiamängudega 1952. aastal, mille avamisele ema Bobe kaasa võttis. Isa oli olümpiamängude korralduskomitee liige, nii et meil oli olümpiamängude kõikidele sündmustele kaks vabapääset.

Saime aru, et ega Bobe nii salaja ei tulnudki. Hilisematel aastatel tõi noorim poeg, mu onu Jakko (Jakob) oma vana ema meile ja viis ära ka, aga ei tulnud muidugi meie juurde üles. Kui ükskord murdeas läksin habrast Bobet uudishimust saatma, et onu näha, siis ei teinud ta mind märkamagi. See iseenesest ei löönud mind rõõpast välja, natuke võõrastav oli küll. Aga oma ema õdede-ven-
dadega, rääkimata tema isast, ei kohtunud ma kunagi, nõbudega küll, aga alles täiskasvanuna, kui nende vanemad olid juba surnud. Kooliaastatel püüdsime mitte kokku juhtuda, kuigi tundsimme üks-
teist Helsingi saginas ära.

Mu vanemate abieluga kaasnenud suhete katkemine oli valus ja lõplik ning see ei leevendunud ka aastakümnetega.

Muidugi sai ka meie vanaisa ehk jidišis „Seide“ oma naise käi-
kudest meie poole lõpuks teada. Seide ei mõistnud endiselt, miks

ema oli ristiisku üle läinud. Avalik loobumine juudiksolemisest ehk apostaasia tundus vanale mehele küllap veel aastaid hiljem kõige suurema solvanguna, mis tütrelt isale võib osaks langeda.

Seide suri 1966. aastal 86-aastasena. Sama aasta viimasel päeval suri ka minu isa, vaid 59-aastasena. Bobe tuli jälle kord külla ja torkas emale taktitundetult, et küll see abielu kestis ikka kaua. Me solvusime, sest isa oli oma ämma vastu alati väga tähelepanelik olnud.

Kuigi Bobe külaskäigud olid emale tähtsad, olid need samas ka rusuvad. Tajusin pinget vaistlikult ja meelde jäi Bobe mure selle pärast, et tütar talle ometi võileibade peal salaja seapraadi ei pakuks. See poleks olnud võimatu, sest sealihaviilud maitsesid meile ja põrsa sisefilee oli meie jaoks pidupäevatoit.

Kui sõin esimest korda oma naise Kaisa valmistatud veripannkooke, siis mõistsin, et vereroad olid ainus asi, mida ema, pigem vaistu kui juudi traditsioonide tõttu, kunagi ei teinud. Minu ema köögis võis märgata juudi või pigem vene mõjusid. Taipasin seda hiljem Venemaal, kus näiteks mädarõigast serveeriti alati punase peediga värvituna, just nii nagu tegi mu ema.

Hapendamata leib ehk matsa oli neid väheseid traditsioonilisi juudi toite, mida ema taga igatses. Kui ema oli juba väga vana, tähendas ta üsna pahaselt, et on paasapühade ajal alati matsat saanud. Selle soovi täitmine oli kerge.

Kui uurisin Helsingi juudi koguduse nõukogu protokolle, siis leidsin neist Talvesõja-järgse mure, et matsat ei olnud saada. Lõpuks hankis kogudus hapendamata leiba Lätist Riiast, mida ei olnud 1940. aasta alguses Nõukogude sõjaväebaasidest hoolimata veel okupeeritud. Maksmine käis Rootsi kroonides.

Matsal on juudi paasapühade, *pesah*'i traditsioonilise toiduna suur tähtsus. Nõnda kõneleb Aleksandr Solženitsõn Venemaa juute käsitlevas kaheosalises suurteoses „Kakssada aastat üheskoos (1795–1995)“, kuidas bolševikud andsid 1929. aastal loa matsa toomiseks

Ida-Preisimaalt Königsbergist. Matsat oli saada 1956. aastani, aga pärast seda mõjutas Hruštšovi – kes hävitas rohkem kirikuid kui Stalin – usuvastane kampaania ka matsa kättesaadavust. Matsa müük keelati 1961. aastal.¹ Riias lõppes matsa küpsetamine 1963. aastal.²

Vene ajakirjandus kajastas 2013. aastal suurejooneliselt, kuidas rühm tuntud oligarhe Mihhail Fridmani juhtimisel rändas juudi paasapühade aegu Iisraelis Negevi kõrbes, meenutades *exodus*'t, juutide põgenemist Egiptuse vangipõlvest. Valgetesse rüüdesse rõivastatud palverändurid ööbisid koos kaamelitega lageda taeva all ja küpsetasid oma matsa lõkketulel.

ESIMESE ASTME SEGAVERELINE

Olen sageli mõelnud ema saatusele ja sellele, mida lahtiütlemine oma usust, sünniperekonnast ja sõprade ringist talle tähendas. Ema elas oma isa kodus 27 aastat. Ta oli minu isaga abielus 29 aastat, aga koguni 40 aastat oli lesk. Rootsikeelses raadiosaates 1956. aastast, mille leidsin YLE arhiivist ja kus käsitleti juutide elu Soomes, intervjuueritakse anonüümselt minu ema, teemaks segaabielu. Intervjueriija on minu isa sõber, tuntud spordiajakirjanik Enzoio Sevón. Ma mäletan intervjuud oma lapsepõlvest. Kuulasin lindi uuesti läbi ja tundsin ära ema noorusliku hääle, mis oli siiski selgelt pinges. Ta ütleb, et side tema enda perekonnaga on katkenud, ja teatab, et on pidanud taluma juudi koguduse „kiusamist“ (*trakasserier*). Vanade sõprade kohta ütleb ta, et need ei olnud tõelised sõbrad, sest on läbikäimise temaga lõpetanud.³

Sugulaste ja sõprade puudumine oli asi, millega ema kohanes. Vahel meenutas ta 1944. aasta oktoobrit, kui tema esimene laps, terve poiss, sünnitusel suri. Isa oli tollal veel sõjaväeteenistuses 30. lennuväeskadrilli staabikompanii ülemana Hyvinkääl. (Malmi lennuväli oli antud liitlaste järelevalvekomisjoni kasutusse.) Veebel Nyberg demobiliseeriti alles novembri keskel. Ema rääkis, et ainult üks emapoolsetest tädidest oli talle pärast sünnitust helistanud ja küsinud, kuidas tal läheb.

Ema ja poeg.

Juba väga vanas eas võttis ema asja uuesti üles, meenutas, kui kena laps ma olin olnud, ja tõdes: „Ma pidin sünnitama sind kaks korda.“ Küsisin, kas ta teab, mida tähendab eesnimi René, mille tema ja isa mulle olid pannud. Vana ema ei teadnud või ei mäletanud, et nimi tähendab prantsuse keeles „uuestisündinud“ (*re-né*).

Ma ei tea, kas ema oma taustast sõpradele rääkis – vaevalt. Ma panin tähele, et pärast isa surma tõmbus tema sõprade ring kokku ja muutus. Sõbrad olid olnud isa sõbrad ja läbikäimine harvenes. Ema kohanes oma uue eluga, jätkas tööd ning osutus klassikaliseks ämmaks ja hoolitsevaks vanaemaks. Ta luges iga päev Hufvudstadsbladetit ja Helsingin Sanomaid, kuigi aastate kuludes enamasti vaid esimesena nimetatut. Kuid perekonna tabu, tema juudi taust, jäi visalt varju. Ma mäletan, et kui mu naise nõbu professor Timo Holma meie pulmalauas mu emalt meie perekonna päritolu

kohta küsis, siis kinnitas ema, et suguvõsa on pärit Ungarist. Nii-sugune oli üks versioon – et mu ema isa esivanemad, kes olid tulnud Soome Vitebski lähedalt Oršast, praeguse Valgevene territooriumilt, olid pärit Ungarist. Kuid see ei olnud vastus küsimusele.

Kui ema 90-aastasena arsti juures käis, siis küsis neuroloog esimese asjana üle, kas ema oli tõesti sündinud 1910. aastal. Ja veel tahtis arst teada, kas ema oli kunagi vigastanud oma pead või kas tal oli olnud näiteks ajuvapustus. Mu vana ema vastas reipalt: „Ei, mitte pärast seda, kui ma väikse tüdrukuna Henriksgatanil, praegusel Mannerheiminteel, auto alla jäin ja Vene sõjaväeauto mind kirurgiakliinikusse viis.“ Kui arsti juurest lahkusime, lausus ema: „Ma ei saanud ju tohtrile öelda, et õnnetus juhtus, kui heebrea keele tunnist koju läksin.“

Ema ja oletatavasti tema aasta noorem õde käisid heebrea keele eratundides. Õnnetuskoha järgi otsustades elas heebrea keele õpetaja *melamed* Heikinkatu lõunapoolses otsas kvartalis, mis oli 20. sajandi alguses juudi rõivapoodide (*klädjudar*) ala koos Kamppis paiknenud Narinkkaga. Narinkka, mis oli omal moel geto viimane jäänuk, lammutati 1931. aastal. Heikinkatu algus oli Helsingi Garment District (Manhattan) või Hausvogteiplatz (sõjajaelne Berliin).

Kasutatud rõivaste poest alguse saanud elatiseteenimine arenes ja muutis vormi. See oli, nagu tõdeb Laura Katarina Ekholm, Soome variant *rags-to-riches*'e loost, üleminekust ühiskonna äärealalt keskklassi.⁴ Minu ema isa Meier Tokazieri äri asus tema omanduses olevas kivimajas Hakaniemis. Maja aknast nägi ema 1918. aasta kevadel Hakaniemi turul surnud valget hobust. Pärast Vabadussõda muretses Meier endale, nagu ka kõik teised Helsingi kodanlased, *mannerheimar*'i ehk valge karvamütsi.

Aastate jooksul tuli ema lugu nagu iseenesest ilmsiks paljudes seostes, ka Ameerika juutidega kohtudes ja hiljem, pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist, kui tutvusin Vene juutidega. Eriti jäi

meelde Ühendriikide asekaitseminister Dov Zakheim, kes oli tollal ise abielus mittejuudiga. Ta kinnitas, et tunneb mitmeid segaabielus sündinud „segaverelisi“, ja lisas, et on tähtis mõista, et oled *eligible for Auschwitz* – ehk koonduslaagrikõlblik.

Õppisin asja üle nalja heitma tõdedes, et olen „esimese astme segavereline“ (*Mischling ersten Grades*), nii nagu see Nürnbergi 1935. aasta rassiseadustes määratleti, sest minu kaks vanavaneemat olid juudid. Ükskord kasutasin määratlust eksikombel järelemõtlematult. Käisin Tel Avivis kohtumas Saksamaa juhtivate Iisraeli-tundjate hulka kuuluva suursaadiku Andreas Michaelisega. Ütlesin talle, et minu tausta tõttu ei ole mul juudi kultuuri ja ma ei pea end juudiks, aga olen tüüpiline *Mischling ersten Grades*. Suursaadik jahmus. Mõistsin, et väljend, mida kasutasin, oli ränk ja et tema võis võtta seda kui pilget või koguni kui kriitikat Saksamaa aadressil. Nüansid on alati tähtsad.

Mu klassivend Ilkka-Christian Björklund aga meenutas sõnu, mis lipsasid kord saksa koguduse ärritatud vaimuliku ja kooli gümnaasiumiklasside usuõpetuse õpetaja Geert Sentzke suust⁵: „Das ist doch keine Judenschule!“ (See pole mingi juudi kool.) Ütlemine viitab lärmakale korralagedusele. „Juudi kool“ tähendas alguses sünagoogi, jidiši keeles *šul*, kus lapsed tuupisid *melamed*’i ehk heebreakeele õpetaja juhatusel kooris ja valju häälega Toora värsse.⁶

Breslaust pärit Sentzke oli protestantliku pastori põhitüüp, kes läks endast välja, kui tema klass küllalt tähelepanelik ei olnud. Christian rääkis, et oli seda ütlemist kasutanud ükskord Saksamaal ja jutuajamine oli sellega lõppenud. Tänapäeva sakslased lähevad lukku, kui keegi tuttavalt ja äraõpitud PC-rajalt (PC – *politically correct* ehk poliitiliselt korrektne) kõrvale astub. Korrektsus on osa tänapäeva saksa eetosest. Eriti puudutab see juute ja kõike juudilikku.